

TÜRK SOYLU HALKLARIN FOLKLORUNDA HIZIR İLYAS TİPİ TYPE OF THE HIZIR İLYAS IN THE FOLKLORE OF TURKIC PEOPLES

Hızır İlyas, tüm Türk soylu halkların folklorunda özel bir şekilde tasvir edilen 'Evliya dede'dir. Bu Evliya dede tipine halkımızın destanlarında, masallarında, rivayetlerinde, inançlarında rastlamak mümkündür.

Başkırtların 'Zayatülek ile Hıuhılı' destanında Zayatülek, abilerinin hainliğinden rüyasında gördüğü kutsal dedenin öğrettiği büyü sayesinde kurtulmuştur (Başkört halık ijadı, 1972: 199). Akbuzat destanında da Hızır adı anılmakta, burada ise Ayhılıu'a yardım eden kahraman Hızır Peygamber ile kıyaslanmaktadır (Başkört halık ijadı, 1972: 175).

Edebiyatçı Nerkes A. Hübbidinova, Başkırt hikayesinde¹ "üstüne yeşil cübbe, kafasına büyük beyaz sarık giyen, elinde uzun sopa bulunan... karışık saçlı", eserin kahramanına her zaman yardım eden Evliya dedeyi de Hızır İlyas tipi ile kıyaslamaktadır. Hübbidinova, "Koraycı Hazinesi" isimli çalışmasında "eserin kahramanına her zaman yardımda bulunan bu Evliya tipi, tüm Türk soylu halkların, bu arada Başkırtların da tanıdığı Hızır İlyas tipini andırmaktadır" demektedir. Ayrıca N.A. Hübbidinova, bu tipin Kozın Erkeş – Bayan Sulu Destanı'nın Altayca varyantındaki Ak-Sagal tipine ve Kırgızların Manas destanındaki "aksakallı bir adam" tipine benzerliğine dikkat çekmektedir (Hübbidinova, 2009: 90).

Hızır İlyas, Tatar halk eserlerinde de sıkça rastlanan bir tiptir. Mesela, Tatar destanlarında da Hızır İlyas, zor bir durumda olan eserin kahramanına yardım eden bir tip olarak tasvir edilmektedir. Ak Köpük destanında eserin kahramanına düşmanın kafasının nasıl kesileceğini öğretir (Tatar halık ijadı, 1984: 85). Tahir ve Zühre eserinde ise Allah'ın kudreti ile Tahir'i hapisten kurtarır, onun bilek ve ayaklarındaki zincirleri kırıyor ve ata bindirerek sevgilisi Zühre yanına gönderir. Sonra Tahir'in rüyasına girerek ona yol gösterir (Tatar halık ijadı, 1984: 225, 237).

Başkırtlarda Hızır İlyas tipinin tasvir edildiği birçok masal vardır. Mesela, kutsal Hızır İlyas'ın öğretmesi üzerine balık yiyen kadının oğlu doğuyor (Başkirkoye narodnoye tvorçestvo: 1988: 78). İhtiyar, Hızır İlyas, Padişah masalında, zor durumda olan bir ihtiyarın yardımcısıdır (Başkirkoye narodnoye tvorçestvo, 1990: 72). Bu masalın varyantları başka Türk soylu halklarda da yaygındır.

Hızır İlyas'a ilişkin Türklerde Hıdırellez, Gagauzlarda Hederlez gibi bayramlar vardır. 23 Nisan günü yapılan bu bayram üç gün devam etmektedir. Tüm doğanın yeşillenmeye, canlanmaya başladığı zaman, yazın bereketli, verimli olmasını dileyerek onun ilk gününü kutlarlar. Hızır kelimesi Arapça yeşil demektir. Hızır çölde ortaya çıksa bile orası yeşillenirmiş.

Başkırtlarda bugün de folklor malzemelerini toplamak üzere yapılan alan araştırmalarında Hızır İlyas hakkında pek çok bilgi derlenmektedir. Halk dilinde o daha çok "peygamber", "yol meleği" ya da "yol

koruyucusu” imgesiyle muhafaza edilmiştir. Eskilerin ifadesine göre, Hızır İlyas eskiden üstüne yeşil cübbesini, kafasına ak sarığını giyerek gezmiştir. İyi insanlara yardım etmiş, kötülere zarar vermiştir. Eskilerin anlatımlarına göre Hızır İlyas ancak iyi kalpli insanlara rastlar, fakat onu gören iyi insanlar da bundan kimseye bahsetmemelidir (Ekspeditsiya materialları, 2006: 69). Kazak folklorunda da böyle bir rivayet vardır. İnsan, Hızır’ı (Kızır) hayatında üç kere görür, ancak üçüncüsünde tanımazmış. Kızır, ya fakir, ya da seyyah kıyafetinde görünür, rastlanıldığında onu tanıyan mutluluk isterse, o da karşılaştığı insana ömrü boyunca yetecek kadar mutluluk verir, fakat Kızır’ı çok az insan tanımış (Kazakskiy folklor v sobranii G. N. Potanina, 1972: 301).

Halk dilinde Hızır İlyas ismi daha yolcu uğurlarken söylenen ‘hamak’larda² anılır. Hızır, seyyahı her türlü tehlikelerden koruyan kutsal bir can olarak tasvir edilir, ona ümitle müracaat ederler. Mesela, Orenburg bölgesinde yapılan alan çalışmalarında kaynak kişi araştırma heyetini uğurlarken:

Yürügen yuldarıǵızza	Yürüdügünüz yollarda
Hızır İlyas yuldaş bulhın,	Hızır İlyas yoldaş olsun,
Həüef-həterzəzən haqlahın.	Tehlikelerden korusun.
Hożayım, yelegez arttan bulhın,	Hüdam, rüzgarınız arkada olsun,
Çoyaşımız aldan bulhın.	Güneşimiz önde olsun.
Yaman küzzəzən, yaman teldəzən	Kötü gözlerden, kötü dillerden,
Yaman sirzəzən haqlahın!	Kötü hastalıklardan korusun!
Hożayım, ni teləhegez, şunı birhen.	Hüdam, ne isterseniz, onu versin,
Bar teləgəndəregez aldığımızı kilhen!	Dilediğiniz her şey gerçekleşsin!
Amin! (d),	Amin!

diyerek dua okudu. “Hızır İlyas kimdir?” diye sorunca, “O yol feriştesi. Eskiden o, insanları cömert mi, cimri mi, iyi kalpli mi, dar gönüllü mü diye deneyerek fakir kıyafetinde sokakta gezermiş” cevabını vermiştir. Bu alan çalışmasında Hamar, Haritau bölgelerinde yaşayan Başkurtlardan Hızır İlyas tipine ilişkin ilginç hamak örnekleri not tutulmuştur. Mesela, yola çıkarken:

Hızır İlyas yuldaş bulhın,	Hızır İlyas yoldaş olsun,
Fəreştələr kanattarın yəyep torhon,	Feriştelər kanatlarını yaysın,
Həyerle yul bulhın,	Hayırlı yol olsun,
Bahautdin babay	Bahautdin dede
(Huja Bahautdin – yul hujahı) riza bulhın (a)	(Hoca Bahautdin – yol hocası) razı olsun

ya da

Hızır İlyas yuldaş bulhın,	Hızır İlyas yoldaş olsun,
Yerzən kilgən, küktən kilgən	Yerden gelen, gökten gelen
Bələ-çazanan haqla, Rabbım.	Belalardan kuru, Rabbim.
Uñdan kilgən, huldan kilgən yaman küzzən,	Sağdan gelen, soldan gelen nazardan,
Yaman hüzzən haqla, Hożayım.	Kötü sözden kuru, Hüdam.
Allahu Təgələ hiñə tapşırzım,	Allahu Teala, sana emanet ettim,
Çayza barhalar za haqla, Hożayım,	Nereye gitseler de kuru, Hüdam,

dileğiyle uğurlamışlardır(e).

Başkurdistan Cumhuriyeti'nin Karaidil Rayonu Eski Bagazı köyünde yaşayan Fatihova Magafiya Nazirmuhammet kızı (1936 doğumlu).

İyi yolculuklar dilemek üzere evden çıkarken:

Hızır İlyas yuldaş bul,	Hızır İlyas yoldaş ol,
Yabrail fəreştə qanat aştına hıyızır,	Cebrayil ferişte kanadın altına al,
İsən-hau yürüp, əylənep qayırga yazhın,	Sağ salim dönmeye nasip olsun,
Allahu Təgələ yortomdo tapşırım üzəne,	Allahu Teala, evimi sana emanet ettim,

dediklerini Kulhu Allahu'yu okuyoruz, dönünce:

İsən-hau yürüp qayıttım yortoma,	Sağ salim döndüm evime,
Atabız Əzəm, anabız Haua,	Atamız Adem, anamız Hava,
Yort hijahı Hüppi huja GəgİRƏ qarşıq,	Evin sahibi Hüppi dede, Segire nine,

diye dua ediyoruz.” Bilgisini vermiştir bilgisini vermiştir. Yukarıda Hızır İlyas iyi insanlara iyilik yapar, kötülere kötülük de yapabildiği ifade edilmişti. Hızır İlyas, hoşça gitmeyen bir insan kıyafetinde de görünebilirmiş. O yüzden yaşlılar gençleri ve çocukları “Herkesə güzel muamele edin, kimseyi incitmeyin, o Hızır İlyas olabilir” diye uyarır. Bununla ilgili bir bilgi Orenburg bölgesinde derlenmiştir: “Bir gün bir ihtiyar bir kadına gelmiş ve çamaşır yıkamak için tekne istemiş. Kadın “Her zaman benden tekne istiyorsun”, diye kızmış ve ihtiyarı kovmuş. İhtiyar da ona kızmış ve “Teknen üzerine devrilsin” deyip çıkıp gitmiş. Yaşlı tam giderken tekne kadının üzerine devrilmiş. Böylece kaplumbağa meydana gelmiş. Yaşlı kadınların anlattıklarına göre kaplumbağa insan zatından yaratılmıştır, yani kaplumbağa aslında teknesini vermeyen kadındır. Hızır İlyas onu bu hale getirmiş.” (f).

Sverdlovs bölgesinde yapılan araştırmalarda ise kaynak kişiler şu bilgiyi vermiştir (b): “Eskiden Hızır İlyas geziye çıkarmış. Bir gün, bir eve fakir kıyafetinde girmiş. Ev hanımı ona kızarak ‘İşim çok, dolaşma burada’ diye bağırılmış. Hızır ona ‘Hiç boş zamanın olmasın, hep bir şeyler yap, ama seni çok iş yapıyorsun diye hiç övmesinler.’ demiş.

Ev sahibi erkek ise Hızır’ı eve çağırılmış, onunla sohbet etmiş, çay ikram etmiş. Hızır ona ‘Sakin yaşa, küçük bir iş yapsan bile seni övsünler.’ demiş. O yüzden kadınların işi çok, erkeklerin ise yapacak işler bellidir.”. Bu anekdotlardan Hızır kötü davrananlara karşılık olarak ceza mahiyetinde kötülük yapabildiği anlaşılıyor.

Cuma, Müslümanlar için kutsal gündür. Cuma günü önemli işler yapılmaz. Hızır daha çok cuma günleri gezermiş. Sverdlovs bölgesinde şu bilgi verilmiştir: “Komşum bir cuma günü ormana gitmiş. Çavdar hasadı zamanıymış. Karşısına birden bembeyaz sakallı, bembeyaz sarıklı, elinde sırlı sopa tutan, ayağına çizme giyen, beline kuşak bağlayan bir ihtiyar çıkmış. Başparmağı da çok uzunmuş. Burnu kırmızı, kaşları kirpikleri sakalı gibi bembeyaz, hem de çok yakışıklıymış. Atı durmuş, hiçbir yere gitmiyormuş. İhtiyar komşumun yanına gelerek ‘Oğlum, cuma günü ormana gitme!’ demiş. Adam cevap vermeden önce ihtiyar kaybolmuş (c). Hızır İlyas, böylece günaha girmemeleri için de insanları uyarılmış.

Elbette tek bir makale çerçevesinde Hızır İlyas hakkındaki bütün malzemeleri incelemek mümkün değil. Genel olarak şunları söyleyebiliriz. Halk eserlerinin her türünde de Hızır İlyas her zaman adil, yardımsever, koruyucu bir kutsal zat olarak tasvir edilmektedir. Bu imge halk hafızasında bugün de korunmaya devam etmektedir.

Kaynaklar

Başkırskoje narodnoje tvorçestvo. Bogatırskiye skazki. T. 3. 1988. Ufa.

G. R., Husainova (2006). *Mifologičeskiye motivi v başkırskoje narodnoje volşebnoje skazke*. Keruen. No: 2, s. 120.

Başkırskoje narodnoje tvorçestvo. Bitoviye skazki. T. 3. 1990. Ufa.

Başkort halık ijadı. Epos. 1-se kitap. 1972. Üfü.

Potanina, G. N. (1972). *Kazakskiy folklor v sobranii*. Alma-ata.

Tatar halık ijadı. Dastannar. 1984. Kazan.

Hübbitdinova N.E. (2009). Kuraysı komartkırı: “Kuziykürpes menen Mayanhılıu” eposının T.C. Belyayev versiyahına küzeteu. Üfü.

Ekspeditsiya materialdarı – 2004. Elşey rayonu. 2006. Üfü.

Kaynak Kişiler

Zeynetdinova Asılbike Mirzagali kızı, 1926 doğumlu, 6 çocuğu var, okulda 4 yıl tahsil görmüş, Hamar bölgesi Ulu Çernigov rayonu Küsten köyü.

Mübinova Menmuze Mirseyit kızı, 1932 doğumlu, 4 çocuğu var, okulda 4 yıl tahsil görmüş, Sverdlovsk bölgesi Erte rayonu Erte-Şigere köyü.

Resuleva Magzuma Gimaletdin kızı, 1927 doğumlu, okulda 7 yıl tahsil görmüş, 7 çocuğu var, Sverdlovsk bölgesi Tübenge Serge rayonu Akkül köyü.

Hüseyinova Gafiya Abdulgalim kızı, 1931 doğumlu, 6 çocuğu var, kolhozda çalışmış, Orenburg bölgesi Gay rayonu, Hurbulat köyü.

Yunisova Rauza Kamil kızı, 1936 doğumlu, 4 çocuğu var, okulda 7 yıl tahsil görmüş, Harıtau bölgesi Perelyub rayonu Katay köyü.

Yakupova Venera, 1939 doğumlu, 4 çocuğu var, okulda 7 yıl tahsil görmüş, Orenburg bölgesi Ülken Halil köyü.

Düzenleyen: Süer Eker

¹ Belyayev T.S. Kuz-Kurpyaç, Ural dağlarının vadilerinde bir koraycı tarafından Başkırtça yazılan ve Rus diline çevrilen Başkırt Hikayesi, 1809 yılı (Kazan, 1812).

² Nükte, espri.